

SÜRƏYYA AFTANDİL qızı BAYRAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“ALİ XAN VƏ PƏRİ XANIM” DASTANINDA ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Nağıllarla sıx səsləşən dastanlarımızdan biri də “Alı xan və Pəri xanım” dastanıdır [1, s. 199]. M.H.Təhmasibin yazdığına görə, “Alı xan və Pəri xanım” dastanının əsasını təşkil edən nağıl Şərq və Qərb xalqları içərisində çox geniş yayılmış, hətta Aarne-Andreyev cədvəlində də 883 nömrə altında “Böhtana düşmüş qız” adı ilə qeyd olunmuşdur [3, s. 505].

“Alı xan və Pəri xanım” dastanı qədim nağıl süjetləri əsasında qurulmuşdur. Xalq içərisində geniş şəkildə yayılmış və şöhrət qazanmış bu nağıl bir sıra xüsusiyyətlərinə görə dastan janrı ilə yaxınlıq təşkil etmişdir. Ona görə də, aşıqlar nağılı yenidən işləyərək dastan halına salmışlar.

Azərbaycan dastanları bildiyimiz kimi üç qrupa ayrılmışdır. “Alı xan və Pəri xanım” dastanı da üçüncü qrup olan ailə-əxlaq dastanlarına daxildir. Bəzən bu dastanı nəyə görə ailə-məişət deyil, ailə-əxlaq dastanı adlandırılması ilə bağlı suallar meydana çıxır. Bunun cavabında isə onu demək olar ki, dastanı oxuyub diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, dastanda ümumi məişət məsələlərindən çox, əxlaq normaları əsas götürülüb. Əxlaq məsələsi hər dövrdə aktual olduğu kimi, dastanın yarandığı dövrdə də öz aktuallığını qorumuşdur. Dastanlarımızın bəzisinə məhəbbət motivi, bəzisinə qəhrəmanlıq ünsürləri güclü olur. Bəzi dastanlarımızda və nağıllarımızda isə əxlaq məsələsi əsərin ana xəttini, əsas qayəsini təşkil edir. Ona görə də

əxlaq məsələsi daha qabarıq şəkildə göstərilən dastanlarımızı bu qrupa aid edirlər. “Alıxan” dastanını ailə-əxlaq dastanı olduğunu görmək üçün onun məzmununa nəzər yetirək.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanı da bəzi dastanlarımız kimi övlad həsrəti, övladsızlıq dərdi ilə başlayır. Hacı Səyyad adlı bir kişi varlı tacir idi. Hər bir şeyi vardı, lakin bir övladı yox idi ki, ölüb gedəndən sonra mal-mülkünə baxan olsun. Bir gün Hacı Səyyad ehsan vermək qərarına gəlir. Qazanlar aşdırır, qoyunlar kəsdirir və əhd edir ki, övladı olsa Qanlı çaya körpü saldıracaq. Verdiyi ehsan və nəzirlər qəbul olur, iki övladı dünyaya gəlir. Övladlarından biri qız, biri isə oğlan olur. Oğlunun adını Məhəmməd, qızının adını isə Pəri qoyurlar. Hacı Səyyad həmin vaxtı məscidə gedir. Orda bir uşaq tapır evə gətirir, deyir ki, mən Allahdan bir istədim o üç verdi. Uşağın adını Tapdıq qoyur. Lakin arvadı uşağın üzünə baxıb bildirir ki, ona öz halal südünü verməyəcək. Uşağa qonşuluqdakı Xanı qarı saxlayır. İllər keçir uşaqlar böyüyür, Hacı Səyyad oğlunu və arvadını götürüb Məkkəyə gedir və gedərkən qızı Pərinə Tapdığa tapşırır. Bir gün Tapdıq Xanı qarıyla rastlaşır, qarı ona hər şeyi açıb deyir. Artıq Tapdıq Hacı Səyyadın öz oğlu olmadığını öyrənir və evə gəlir. Bəd niyyətə düşüb, Pərinə almaq istəyir. Pəri ona getmək istəmədikdə isə qızın boynuna şər atır və Hacı Səyyada şikayət edir. Hacı Səyyad Tapdığa inanıb oğlu Məhəmmədə qızını öldürməyi tapşırır. Məhəmməd bacısının yalvarışlarına baxmayaraq onu ölümcül yaralayır.

Bu vaxtı Alı xan Qara vəzirlə ova çıxmışdı. Onlar sözləşmişdilər ki, əllərinə nə keçsə yarı böləcəklər. Məşədə olarkən, yaralı Pərinə tapırlar. Onu Alı xan evə aparır. Qız sağaldıqca gözəlliyidə artır və Alı xan qıza aşiq olur. Qara vəzir ona, şərtləri olduğunu yadına salır. Qərara gəlirlər ki, üzük hazırlasınlar, qız kimin üzüyünü bəyənsə ona ərə getsin. Pəri xanım Alı xanın üzüyünü bəyəndi və onlar evləndilər. İki oğul övladları dünyaya gəldi. Bir müddət keçəndən sonra Alı xan ailəsini Qara vəzirlə birlikdə Pəri xanımın ailəsinin yanına göndərdi. Qara vəzir gecə pəri xanımın çadırına girdi. əgər qara vəzirlə evlənməsə oğlanlarını öldürəcəyini söylədi. Pəri xanım öz namusundan keçmədi. Qara vəzir Pəri xanımın iki övladını da öldürdü. Pəri xanım Qara vəzirin əlindən qaçır. Vəzir isə qəsdən özünü yaralayır və səs-küy salır ki, guya haramilər gəldi, Alı xanın övladlarını öldürdü, Pəri xanımı da götürüb qaçdılar. Pəri xanım yolda bir çobana rast gəlir. Ondən kömək istəyir, çoban öz libasını Pəriyə verir. Pəri libasını dəyişir və çoban paltarında şəhərə gedir. Yolda karvana rast gəlir. Alı xana məktub yazıb daşın altına qoyur. Özü isə atası evinə gedir. Anası qızını çoban paltarında olduğu üçün tanımır, lakin çox xoşuna gəldiyi üçün onu nökrə götürürlər. Pəri xanım orda nökrəçilik edir.

Saleh adlı bir sövdəgər Pəri xanımın məktubunu tapır və aparıb Alı xana verir. Alı xan məktubu oxuyur və heç nə demədən vəzirlə birlikdə dərviş libasında, Pərinə axtarmağa gedirlər. Yolda Budaq çobana rast gəlirlər. Budaq çoban onları Hacı Səyyadın evinə aparır. Hacı Səyyad onları yaxşı qarşılayır, yedirdir-içirdir. Məclisin davamında Hacı Səyyad onlardan bir hekayə danışmağını istəyir. Onlar danışa bilmədikdə Pəri xanım danışmağa başlayır və başına gələn bütün əhvalatları nəql edir. Budaq çoban Tapdığı, vəzirə və qarını öldürür, Alı xanla Pəri xanım bir-birlərinə qovuşurlar.

Dastanın ailə-əxlaq mövzusu üzərində qurulduğunu məzmunundan görürük. Ümumiyyətlə, ailə-əxlaq məsələsi dastanın bir çox yerlərində qoyulmuşdur. Hətta dastanda Qara vəzirin Pəriyə olan pis niyyəti, onu övladlarının ölümü ilə hədələməsi, bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boydakı bir epizodu xatırladır. Burla xatunu kafirlər içki məclisinə çıxarıb, şərab paylatmaq istəyirlər. Buna razı olmadıqda isə onu oğlu Uruzun ətindən qovurma bişirəcəklərini deyib hədələdilər. Uruz isə atasının namusunu hər şeydən üstün tutaraq anasına bildirir ki, digər qızlar bir yeyəndə, anası iki tikə yesin, yetərki atasının namusuna toxunulmasın.

Düzdür, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sonda Qazan xan gəlib ailəsini xilas edir, lakin “Alı xan və Pəri xanım” dastanın da isə Qara vəzir Pərinin övladlarını öldürür. Pəri dastan boyu öz namusunu, təmizliyini qoruyub saxlayır.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanına yaxın olan nağıl variantından biri “İtkin qız” nağılıdır. [2, s. 209] Nağılın süjetinə diqqət yetirək: Məhəmməd adlı bir kişinin bir oğlu, bir qızı və arvadı vardı. Bir gün arvadı ilə birlikdə Məkkəyə getmək istəyir. Qızı Güllünü dostu qaziya tapşırır. Qazi pis niyyətə düşür. Güllü baxır ki, qazi ondan əl çəkmir, onu vurur. Qazi qızın boynuna şər atır. Atası qaziya inanıb oğlu Əhmədə tapşır ki, bacısını öldürsün və qanlı köynəyini ona gətirsin. Əhməd bacısının günahsız olduğunu bilib, onu öldürmür. Bir quş vurub bacısının köynəyinə quşun qanını batıraraq atasına aparır. Güllü meşədə yaşayır. Bu vaxt meşəyə gələn padşah oğlu Güllünü görüb ona aşiq olur. Onlar evlənilər və iki oğlu dünyaya gəlir. Güllünün darıxdığını görən padşah oğlu onu oğlanları və qoşunu ilə birlikdə evlərinə yola salır. Gecə vəzir gizlincə Güllünün çadırına girir. Vəzir Güllünün iki oğlunu öldürsə də, Güllü onun əxlaqsız təklifinə razı olmur, bəhanə tapıb qaçır gizlənir. Vəzir yalandan hay-küy salır ki, guya Güllü öz oğlanlarını öldürüb, özü isə qaçıb getmişdir. Padşah oğlu vəzirə də götürüb Güllünü axtarmağa çıxırlar. Güllü isə yolda bir çobana rast gəlir.

Çoban ona aşiq olur, bu zaman Güllü bunu başa düşür və hiyləyə əl atır. Çobandan paltarını istəyir və deyir ki, özünü çobanın libasını geyinsin, çoban isə gedib ona gəlinlik gətirsinki evlənsinlər. Çoban inanır və gedir. Güllü isə çobanın libasını geyinib yola düzəlir. Xeyli yol getdikdən sonra, gəlib atası evinə çıxır. Orada nökr işləyir. Güllünü axtaran çoban yolda padşah oğlu və vəzirə rastlaşır. Onlar birlikdə Hacı Məhəmmədin evinə gəlirlər. Məclis qurulur, məclisdə padşah oğlu deyir ki, bir nağıl danışan olsaydı, biraz könlümüz açılardı. Güllü bunu eşitdikdə dərhal bildirir ki, o danışar, lakin şərt kəsir ki, gərək nağıl qutarana kimi heç kəsi otaqdan çıxmağa qoymasın. Güllü başına gələnləri bir-bir danışır. Söhbət vəzirə gəldikdə qaçmaq istəyir, qoymurlar, daha sonra vəzir və çoban da getmək istəyir, onları da qoymurlar. Güllü sözünü qutaran kimi, vəzir qılıncını çəkir, qazını öldürür, çobanı isə azad edir. Güllünün atası, anası, qardaşı tutduqları işdən peşman olurlar. Nağılın sonunda isə padşahın oğlu Güllünü götürüb öz ölkəsinə gedir.

“Əzizin nağılı”, “Xoşqədəm”, “Şüküfə xanım” nağılları da “İtkin qız” nağılı ilə səsləşir.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanının yaradıcısı məşhur nağıl süjetini yeni səpkidə işləyərək yaratmasında məqsəd o idi ki, Pəri kimi qızlar, hər cəhətdən özlərini qadınlardan üstün bilən Hacı Səyyad, Qara vəzir, Tapdıq kimi kişilərdən daha yüksəkdə dayanırlar.

Həm nağılda, həm də dastanda əsas obraz böhtana düşmüş qızlardır. Nə nağıldakı Güllü, nə də dastandakı Pəri zəif qadın deyildilər. Onlar ideal bir qəhrəmandır, bir-birlərindən fərqlənmirlər. Həm gözəllikləri, həm də ağılları, namusları ilə ətrafdakılardan seçildilər. Hər iki qadın qəhrəman öz övladlarının ölümlərinə şahid olurlar, övladları ilə sınırlar, lakin namuslarından keçmirlər.

Dastanda Pərinin atasının öz övladı kimi böyütdüyü Tapdıq, nağılda isə Güllünün atasının ən yaxın dostu qazı qızın adına ləkə vurmaq istəyir. Buna nail ola bilmədikdə isə qıza şəhər, böhtan atırlar.

Dastan və nağıldakı qızların qardaşlarına gəldikdə isə onlar arasında bir fərq görürük. Pərinin qardaşı Məhəmməd atasının tapşırığını yerinə yetirir və bacısının yalvarışlarına məhəl qoymadan onu ölümcül yaralayıb, meşədə qoyub gedir. Nağılda isə Güllünün qardaşı Əhməd bacısını öldürmür, onun köynəyini quşun qanına bulayıb atasına aparır.

Nağıl və dastandakı ata obrazlarında isə nəzir-niyazla tapdığı öz övladına deyil, qazının-Tapdığın böhtanına inanır. Çıxış yolunu isə öz doğma qızını öldürməkdə görür və bu işi oğlanlarına tapşıırırlar. Ana obrazına gəldikdə isə, o heç bir söz deyə bilmir, bu haqqa sahib deyil. Sadəcə dastanda Hacı Səyyad Tapdığı tapıb gətirdikdə ona öz halal südümdən verməyəcəyini və onun haramzadə olduğunu bildirir. Sanki Tapdığın gələcəkdəki əsl simasını duyurdu.

“Alı xan və Pəri xanım” dastanında Alı xan, nağılda isə padşah oğlu, qadınlarla bir sırada dura biləcək əsl ideal qəhrəmanlardır. Hər ikisi də qızların halına acıyır, onlara yardım edirlər. Daha sonra qızları sevib evlənilirlər, onlara arxa, dayaqlar olurlar.

Həm nağıl, həm də dastanda Güllünün - Pəri xanımın öz başına gələn hadisələri nağıl etməkləri ilə sona çatır. Məlum olduğu kimi, qəhrəmanın öz əhvalatını danışması üsulundan nağıl təhkiyəsində geniş istifadə olunur, əgər dinləyici əvvəlcədən əhvalatla tanışsa, bu halda baş vermiş hadisələr yalnız xatırlanır və “Mən sizə nağıl elədiyim kimi nağıl elədi” deyilməklə kifayətlənir [6, s. 280].

Güllü də, Pəri də hər ikisi libas dəyişdirir. Hər iki qadın çoban geyimində şəhərə yollanıb, öz ata evlərinə gəlib nökrçilik edirlər. Heç kəs onları tanımır. Burada da libas dəyişmə motivini görürük.

Libas dəyişməklə başqa cildə girmə motivini həm nağıllarımızda, həm də dastanlarımızda geniş yayılmışdır. Libasını dəyişən qəhrəman bambaşqa bir vücutda görünür, tanınır. Buna biz qəhrəmanlıq dastanlarımızda da rast gəlirik. “Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları buna nümunə ola bilər.

Dastanın və nağılın sonunda yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, Pəri və Güllü başlarına gələn əhvalatları söyləməklə hadisələrin üstü açılır. Aşiq Pəri xanımın dilindən olub keçən hadisələri xatırlatmaqla hadisələrə yekun vurur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə / I cild. Bakı: Çıraq, 2005, 424 s.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə / III cild. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 328 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 600 s.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. 2 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
5. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 400 s.
6. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 304 səh.

Sürəyya Aftandil qızı Bayramova

“Alı xan və Pəri xanım” dastanında əxlaq məsələləri

Xülasə

Bu məqalədə “Böhtana düşmüş qız” beynəlxalq süjetinə uyğun olaraq yaranan “Alıxan” dastanından və onun nağıl variantı olan “İtkin qız” nağılından danışılır. Bildiyimiz kimi, dastanlarımızın bir çoxu nağıl süjetləri əsasında yaranır. Bu dastanlarımızdan biri də məhz “Alıxan” dastanıdır. Dastanda ilk olaraq övladsızlıq, övlad həsrəti göstərilir. Nəzir-niyaz paylamaqla övlad sahibi olan Hacı Səyyad, öz doğma övladına deyil, tapıb övladlığa götürdüyü Tapdığın böhtanına inanır. Pəriyə atılan böhtan sonda Pərinin dili ilə nəql olunaraq açığa çıxır və günahkar olan hər kəs cəzasını tapır. Eyni süjeti biz “İtkin qız” nağılında da görürük. Hadisələr demək olar ki, dastandakı kimidir. Burada da Güllünü əldə edə bilməyən Qazı qızın üstünə böhtan atır. Sonda “Alıxan” dastanında olduğu kimi hadisələr açılır, Qazı və onun kimilər öz cəzasını alır.

Açar sözlər: nağıl, dastan, süjet, motiv, ailə-əxlaq, böhtan

Сурайя Афтандил кызы Байрамова

Нравственные проблемы в дастане “Алыхан”

Резюме

В статье рассматривается эпос “Алыхан”, созданный по международному сюжету «Оклеветанная девушка», и его сказочная версия сказка «Пропавшая девушка». Как известно, многие наши эпосы основаны на сказочных сюжетах. Один из таких эпосов - дастан «Алыхан». В дастане показана бездетность и тоска по детям. Хаджи Сайяд, у которого после долгих вымаливаний у Всевышнего родился сын, поверил не в слова своего родного сына, а в клевету усыновленного сына Тапдыга. Клевета на Пэри в конце раскрывается самой Пэри, и все виновные получают по заслугам. Аналогичный сюжет мы видим в сказке «Пропавшая девушка». События почти идентичны тем, что в дастане. Здесь также Гази, не добившийся Гюллю, клеветает на нее. Но в конце концов, как и в эпосе “Алыхан”, все тайное становится явным, Гази и другие караются.

Ключевые слова: сказка, дастан (эпос), сюжет, мотив, семейно-нравственный, клевета

Surayya Aftandil gizi Bayramova

Moral issues in the “Alikhan” epos

Summary

This article is about the “Alikhan” epos, created in accordance with the international plot “The slandered girl” and about its fairy tale version “Missing girl”. As we know, many of our epics are based on fairy tale plots.

One of these epics is the ‘Alikhan’ epos. In the epos, first of all, there are shown infertility and longing for children. Haji Sayyad, who had a child by distributing alms, did not believe in his own son. He believed in the slander of Tapdig, that he found and adopted. The slander against Pari is finally revealed through her own tongue, and everyone who is guilty is punished.

We see the same plot in the fairy tale “Missing girl”. The events are almost the same as in the epos. Here, Gazi, who was unable to achieve Gullu’s love, slanders the girl. At the end, as in the epic of “Alikhan”, the events are revealed, Gazi and others like him are punished.

Key words: Fair tale, epos, plot, motive, family moral, slander